

ARANY JÁNOS CSABA KIRÁLYFI-JÁNAK TÖREDÉKEI.

(Harmadik és befejező közlemény.)

Az első dolgozat alakjai.

Vegyük most szemügyre az *Első dolgozatban* szereplő személyek jellemeit. Legrészletesebben van kidolgozva Detre alakja. Szinte magunk előtt látjuk az őszhajú, vashomlokú vitézt, a mint a város kapujában beszélget Walamirral — oly plasztikus Arany leírása. De még jobban megismerjük őt beszédeiből. Bőbeszédű, mézszavú és furfangos is, mintha egy személyben látnók a Homeros Nestorát és Odysseusát. Arany különös szeretettel foglalkozott Detre beszédeinek kidolgozásával, ezeknek mindegyike — a későbbi részekben is — valóságos kis remekmű. A beszédek schemája az, hogy Detre messziről kezdi elbeszélését, de egyre közeledik vele céljához, melyet el akar érni. Ám, a mint közeledik, beszéde, mely kezdetben nagyon is világos volt, egyre homályosabb lesz, végül mintegy azzal találta ki a gondolatát, a kivel beszél. Detre alakja nem a *Nibelung*-énekbeli vagy a *Rabenschlacht*-beli Detre, hanem a Kézai-Thuróczi-féle.

Az eposz másik fő alakja, Krimhilda, keveset szerepel ahhoz, hogy megismerjük, de egyetmást így is megállapíthatunk róla. Nézzük azt a jelenetet, mikor Detre rábeszéli őt Attila meggyilkolására. Detre — szokása szerint — messziről kezdi, de azért nem ok nélkül beszél épen a burgundok lemészárlásáról. Tudni akarja, megvan-e még Krimhildában a régi tetterő? Felemlíti előtte a régi véres tettet, és figyel, milyen hatással van az a királynéra. De egyenesen még sem meri fölhívni a gyilkosságra, s a végzetes szót csak nyelvbotlás gyanánt, szójátékkal ejti ki (ölelned — előlnöd). De Krimhilda elérte. Rááll-e vagy visszautasítja? Egyiket sem teszi; csak épen hogy mondjon valamit, kérdi: »Ily nagy gonoszságra hogyan vete-medném?« De nem a gonosztettől retten vissza, csak annak váratlan följánlásától, ezért az első kérdése, »mi módon tehetném?« Detre meggyőzi, hogy Etele halála esetén az összes fejedelmek az ő fiát, Aladárt, fogják támogatni. Erre — úgy látszik — beléegyezik Detre ajánlatába. Legalább az látszik abból, hogy semmit sem felel Detrének. »Beszélgetnek, hosszú

hallgatással», mint az első énekben Arany a hűbéres fejedelmekről írja. És mi érezzük, hogy ez az asszony képes megölni Attilát. Ez a *Nibelung*-ének féktelen, bosszúszomjas Krimhildája, s a mint akkor Siegfried iránti szerelme változott bosszúra, úgy most anyai szeretete ragadja őt a szörnyű tette. Anyai szeretete csupán? Nem! A hatalom vágya is. Ne feledjük, hogy a *Nibelung*-énekben huszonhat esztendeig várt a bosszúra (13 évig mint özvegy, 13 évig pedig mint Etele felesége). És ne feledjük, hogy ott ő nem csupán Siegfriedért akar bosszút állani, neki a Nibelung-kincs elvesztése talán még jobban fáj. Mikor ott testvéreit fogadja, rögtön megkérdi Hágentől: »Szólj, mit hozsz Rajnántúlról, mit hozsz Wormsból nekem?« s mikor az elutasítólag felel, még egyszer:

De kérdem még tovább is, mi engem érdekel:
A Nibelungok kincsét hová tettétek el?
Az mind az én sajátom . . . stb.

És mikor már Gunther és Hagen fogva vannak, Krimhild a tulajdon bátyját börtönében megöleti — nem Siegfried miatt, hanem mert Hagen azt mondja, hogy míg Gunther él, ő nem mondja meg a kincs rejtekhelyét. Itt Krimhilda már minden nőiességéből kivetkezett, itt már nem a bosszú emberi érzése mozgatja, hanem pusztán a kincsszomj és a hatalomvágy. Ilyennek látjuk az első dolgozatban Arany Krimhildáját is. Krimhilda alakját és jellemét tehát átvette a *Nibelung*-énekből, némi módosítással. Első sorban fiatalabbá tette. Az ő Krimhildája ugyanis nem oly öreg, mint a *Nibelung*-ének végének Krimhildája, ki legalább 46 éves. Ugyanis a Nibelung-ének szerint 10 évig volt Siegfried felesége, 13 évig gyászolta, ekkor ment Eteléhez, kinek felesége volt már szintén 7 évig, midőn a burgundokat udvarába hívta. Ha most fölteszszük, hogy legalább 16 éves volt, midőn Siegfriedhez ment nőül, akkor a kérdéses időben már 46 éves. Arany semmi esetre sem gondolja ilyen idősnek. De a *Nibelung*-énekben Krimhilda meghal a burgundok pusztulása után, Hildebrant fegyverétől, Aranynál pedig nem halhatott meg, szükség volt reá, a »proelium Crumhelt« miatt. Mi legyen a szerepe a két esemény között? Az az asszony, az a királynő, a ki testvéreit, az egész burgund királyi házat kiirtatja, s a ki később egy nemzet pusztulásának okozója, e két esemény között sem játszhat csak statiszta szerepet. Aranynak foglalkoztatnia kellett őt valamivel. Milyen nagy eseményben játszhat ő még főszerepet a hún birodalom bukása előtt? A nagy háborúban nem. Hanem talán Attila halálában. Itt azután előtérbe lépett az északi mondák Krimhild-Gudhrunja, a ki meggyilkolja magát Attilát, az *Edda Atlamâl* és *Atlakvidha* című énekben. Ezt a mondát Arany ismerte, ha máshonnan nem, akkor Wenczel Gusztáv értekezéséből, mely 1850-ben jelent meg a *Reguly-albumban*, és itt fölhasználta ezt a motívu-

mot. De az *Eddában* Atli (Etele) az, a ki a Niflungokat törbe-csalja és elveszíti, Gudrun (Krimhild) pedig testvérciért áll bosszút Atlin. — A gyilkosság illetén megokolását Aranynak el kellett ejtenie, hiszen nála Krimhild, mint a *Nibelung*-éneken, maga pusztította el testvéreit. Keresett tehát új motivációt a gyilkossághoz s erre Krimhilda lelkében három alkalmas érzelmet találhatott: féltékenységét Mikolt iránt, anyai szeretetét saját, Etelétől mellőzött fia iránt, mely gyűlöletet szül Csaba és közvetve Etele ellen, végül erős önérzetét: nagyravágyó lelke nem tűrheti mellőzését.

Nevezetesek még Csaba és Aladár alakjai, kik az összes töredékekben egyedül csak itt lépnek elénk. Arany a két ifjúbán nagy jellembeli ellentétet akart festeni, hogy egymás iránti ellenszenvüket már természetükből is magyarázza. Aladár zárkozott, hideg, magába mélyedt ifjú, a miben talán a germán faj komolysága jut érvényre. Detrétől visszahúzódik, nem áll szóba vele, mintha félne, hogy az belélát gondolataiba. Valóban Detrének ez a célja. Úgyis híre jár, hogy Aladár titokban gyűlöli Csabát, sőt »vérét szomjúhozza«; a három éve tartó háborúból hazajövő Walamir is mondta ezt (*Szász Detre*, 81. vsz.), tehát a kósza hír még a messzi földön táborozó hadsereghez is eljutott. Egészen más Csaba. Nyájas, közlékeny; vonzódik az öreg Detréhez, mert még gyermek; még pirul, ha házasságról hall, és jól esik neki, hogy atyja távollétében is beszélhet egy öreg emberrel, ki őt bölcs tanácsokkal oktatja. Csaba ekkor aligha több 18 évesnél, mert Etele, ki 3 éve van hadban, ha 15 évesnél több lett volna a fia akkor, bizonyára elvitte volna magával. Aladárt egy-két évvel idősebbre tehetjük, 19—20 éves legalább.

Aladár alakját Arany Kézai 15. fejezetéből vette — esetleg a többi krónikák megfelelő részéből. Csaba alakjára két forrása volt, két személyből alkotott egyet. Az első forrás Priskos. Ez leírja, hogy Attilának *Hoväs* (más helyütt *Hováz*) nevű fiáról azt jövedölték, hogy az fogja majd az elpusztuló hún birodalmat újra föltámasztani, s azért Attila ezt a fiát jobban szereti, mint a többit. (Hogy ez épen a Réka — vagy Kerka — királynő fia, azt Priskos nem mondja, de valószínű.) A második forrás Kézai, illetőleg a krónikák. Ott Aladárral szemben áll Csaba, ki Honoriától született, attól a görög császárléánytól, a kit a krónika Attila feleségének tesz meg, noha a valóságban csak jeggyűrűt küldött Etelének, talán politikából, talán csak merő asszonyi szeszélyből. Arany a két királyfi alakját, a történelmi Ernákhot és a mondai Csabát, egybeolvasztotta, igen szerencsésen.

A III. éneken, ha elkészült volna, Arany valószínűleg hosszan leírta volna Attila ünnepélyes bevonulását a hún városba, úgy a mint azt Priskosban olvashatjuk, alighanem fölhasználta

volna onnan Attila lakomájának leírását is, esetleg a menyegzői lakomája rajzául. Attila halálának fölfedezésénél fölhasználta volna, mint a II. dolgozatban tette, Kézait — ki ezt rendkívül drámai módon rajzolja elénk — temetésénél pedig Jordanest. Az eposz többi részében valószínűleg Kézai lett volna a főforrás (»Krimhilda csatája«), de esetleg már a Hadak-útjának mondája is beléjutott volna.

Az első dolgozatban remek példáit lelhetjük Arany leíró művészetének. Talán még színészi múltjának egyik reminiscenciája, hogy különös figyelmet szentel mindig annak is, hogy hőseinek kedélyállapota miként nyilatkozik meg külsőleg is azoknak mozdulataiban. Legszebb példák erre, mikor a megdöbönt Walamir ijedten hátralép (I. ének 85. vsz.), vagy mikor Detre kardja hegyét döfködi a porba (I. 76. vsz.), vagy mikor Csaba a lova nyakát veregeti (II. 22. vsz.) stb.

Van Aranynak egy kis töredéke (2 vsz.) »az ötvenes évekből« *Két éles kard* cíművel. Azt hiszem, ez ide tartozott volna, dallamos formájából azt következtetem, hogy Arany talán Attila lakomáján egy dalnokkal énekeltetette volna. Tartalma a töredéknek, hogy Attila követeket küld kemény üzenettel Marcianus császárhoz, a ki megtagadta tőle az évi adót. További tartalma az az ismert történelmi anekdota lett volna, hogy a császár azt feleli, aranyát barátainak adja, ellenségének csak csak a vasát. Erre Attila azt üzeni, hogy az ő vasa élesebb, készítse el tehát a császár palotáját az ő számára, mert jövő évben Bizáncba megy lakni. (Maga a tárgyul szolgáló esemény megtörtént, rövid idővel Attila halála előtt.)

Második dolgozat.

A második (1855—56-iki) dolgozat már külső formájában is nagyon különbözik az elsőtől: Arany a *Nibelung*-ének hatása alatt mellőzi a hún eposz eddigi versformáját, a Zrínyi-sort, s helyette Nibelung-strófákban írja az új dolgozatot. A szabályos, 13 szótagú Nibelung-strófákat használja, s nem él azzal a szabadsággal, melylyel a *Nibelungen-Not* szerzője: nem toldja meg a versszak utolsó sorát 14, sőt 15 szótagúra.

Sokkal fontosabb ennél a formai eltérésnél, hogy az új dolgozatot a régivel szemben egy határozott alapeszme irányítja, s ez még a szerkezetet is módosítja. Aranyt erre valószínűleg az kényszerítette, hogy így eposzában a különböző és széthúzó mondaelemeket könnyebben foglalhatta össze egy magasabb költői egységbe.

Ha a költő a mondából veszi a tárgyát, s a mondának több, egymással ellenkező változata van, akkor a költő előtt négy út áll. Az első, hogy kiválasztja a mondának azt a változatát, a melyet legalkalmasabbnak talál a költői feldolgozásra, a többit

mellőzi. Ennek az eljárásnak az a hátránya, hogy a mondának gyakran épen nem az a változata a legerőteljesebb, a mely a legkölteibb, s így a költő a mondának általánosan ismert változatával ellentétbe jutva, elveszíti az epikai hitelt. Így járt pl. Regöczy (Exner) Győző, *Réka gyásza* című (1903) kis eposzában, melynek forrása a *Rabenschlacht* című középfelnémet eposz, s ezért művét csak azok méltányolják, kik a *Rabenschlacht*-ot ismerik, mert tartalma teljesen idegen a krónikák és a *Nibelung*-ének hűn monda anyagától, nemkülönben Arany János hűn eposzától is.

A második módszer az, ha a költő az összes mondaváltozatokat fölhasználja művében, legföljebb simítja, összeegyezteti őket. De ez a módszer azt a veszélyt rejti magában, hogy a mű zavaros, nehézkes és bonyolódott lesz. Ilyen p. o. Szász Károly *Attila halála* (1893) című tragédiája. Szász fölhasználta ebben az *Eddát*, a *Nibelungent*, a *Walther*-énekét, a krónikákat, Priskost, Jordancst és még sok más, műve valóságos tárháza a hűn mondáknak, de az összes mondák annyira meg vannak nyirbálva, sőt csonkítva egymás kedvéért, hogy egy XIII. századbéli szkáld Sängér semmi esetre sem ismerné föl őket, sőt mi is csak nehezen tudunk eligazodni közöttük.

Járhat el a költő úgy is, hogy a mondából kiragad egy erősen mondai színezetű vonást, ezt kiemeli és minden egyéb mondai alkatrészt e köré csoportosít. Klasszikus példa erre Wagner Richard *Nibelung*-tetralógiájának szövege; itt a költő a tőle fölhasznált különböző mondák (*Völsunga-Saga*, *Seyfried-Lied*, *Eddák*, *Nibelung*-ének) közötti különbséget úgy simította el, hogy az egyik mondai vonást, a Rajna kincsének hatalmat adó, de átkot és romlást hozó tulajdonságát, különösen kiemelve s uralkodóvá téve, a többi mondai elemet mind ennek az egynek rendelte alá.

Végül negyedik mód a költő számára, ha oly vonást vagy oly eszmét tesz művében uralkodóvá, mely eredetileg *nincs benne* a mondában, hanem csak a költő viszi belé. Mivel az ilyen, a mondába úgyszólván belecúsztatott alapeszme többnyire erkölcsi célzatú, a költőt az a veszély fenyegeti, hogy ez által a mondát mesterkéltté és erőszakolttá teszi. Így jár el p. o. Tennyson *Király idyllek* című költemény-cyklusában, mely épen ebből a szempontból igen gyenge. Tennyson azt az eszmét vitte bele a Kerekasztal lovagkörének mondájába, hogy Artus király műve azért megy veszendőbe, mert lovagjai gyarlók, s az egész lovagkört megmételjezi Lancelot és Ginerva királyné bűnös szerelme. Ezért dőlnek meg Artus nagy tervei, s ezért kell végül Artusnak elhagynia országát. Ezt az erkölcsi alapeszmét Tennyson olyan alaposan keresztülvitte, hogy a monda maga csupa allegóriává változott s végül úgy szétfeszlott, mint

— Tennyson szerint — a szent Grált kereső Sir Percival előtt szétfoszlottak a délibábvárosok.

Azért foglalkoztam e négy lehetőséggel, hogy kimutassam, mily nehéz a költő helyzete, ha a mondák, melyekből dolgozik, nem egységesek, mint ez az eset Aranynál és a hún mondánál is fönnállott. Az ő helyzete még annyival nehezebb volt, hogy neki csak igen szegényes mondaanyag állott rendelkezésére, s ennél fogva az első két módszert nem követhette. Maradt tehát számára a harmadik vagy a negyedik módszer. A mondai vonás, melyet az előbbi esetben uralkodóvá tehetett volna, az *Isten kardjának* mondája volt, s ez szinte önként kínálkozott. De Arany a sokkal nehezebb utolsó módot választotta: *önmagából* — vagy legalább is *kívülről* — vitt be alapeszmét a költeménybe, s ez alapeszme feladata lett, hogy a laza mondarészeket vas-kapocs gyanánt összetartsa. Az alapeszme ez: *Attila tragikus bünt követ el az által, hogy Budát megöli, s ezért neki vesznie, birodalmának bukniá kell.* Ez az alapeszme érvényesül a *Buda Halálában* és a töredékekben, sőt folytatódott volna a trilogia további részeiben is: Attila birodalmát Csaba utódai újra föltámasztják, s ez az új hún birodalom, a magyar, örökéletű lesz.

Ezt az alapeszmét Arany, nézetem szerint, Jordanes történeti művéből vette. Ott a 180—181. pontokban ezt olvashatjuk: ¹ »(Attila) . . . testvérével, Blédával együtt jutott a húnok trónjára, és hogy a vállalat előtt, a melyre készült, elég erős legyen, erejének gyarapodását rokongyilkossággal keresi és övéinek erőszakos halálával tör az általános döntésre. De ha hatalma ily gyalázatos módon növekedett is, az igazság mérlege dicsőtelen véget készített neki kegyetlenségéért.« Itt az utolsó mondatban benne van a *Csaba kivályfi* alapeszméje. Ezzel szemben Kéki Lajos *Arany János elbeszélő költészete* című értékezésében a következőket írja: »(Arany) . . . Firduszinak is szerkesztőképeségét, 'nibelungi compositióját' csodálta, azt a művészi erejét, melylyel rendkívül szétágazó cselekvényét a testvérgyilkosságért való bűnhődés révén egységbe tudja fogni. Kétségtelen, hogy a hún trológiának tragikai alap gondolatát: azt, hogy a hún nemzet fejedelmének testvérgyilkossága miatt lakol, Firdusztól nyerte Arany. Erre némileg maga is utal: 'A hún regékből egy magyar Sahnámét kell dolgoznom.'²

Úgy vélem, lesz erőm arra, hogy a magam véleményét igazoljam. Hogy ezt a komoly helyről származó, határozott véleményt megczáfolhassam, ellenvetéseimet áttekinthetőség czéljából pontokba foglalom.

I. Szilágyi Istvánnak 1854. márcz. 9-én írott levelében Arany ezt mondja: »Szeretetemet Firduszi eposzai s némely

¹ Dr. Bokor János fordítása.

² Budapesti Szemle CXLV. kötet (1911) 255. 1.

hindu darabok bírják, különösen Firdusziban a nibelungi compositio.« — Arany Firduszi *eposzairól* beszél, tehát Firduszi egyes részeit különálló egészeknek veszi s ezen különálló eposzokban látja a nibelungeni compositiót. Igen helyesen, mert *ezekben* külön-külön valóban nagyszerű kompozíciót találunk, de maga az egész *Sahnámé* bizony csak igen lazán függ össze, abban Arany nem is találta volna meg a nibelungeni kompozíciót.

2. A *Sahnámé*ban az a gondolat, hogy a nemzet fejedelmének testvérgyilkossága miatt lakol, nincsen benne. Lássuk a *Sahnámé* vázlatát. Az öreg Feridun három fia között szétosztja birodalmát, s így három külön ország keletkezik. A két idősebb fiú, Szelm és Tur, irgyelvén a fiatal Iredzsét, lakománál meggyilkolják. Iredzsért posthumus fia, Minucsér áll bosszút, harcban megöli Szelmet és Turt. Ezzel a két (illetőleg három) ország között el van vetve a harczok magva, örökös bosszúhadjáratok folynak évszázadokon át, melyben néha a turániak kerekednek felül (Szijavus története), néha az irániak (Zál, Rusztem története). Ez tehát nem azonos gondolat az Aranyéval. Ez vérbosszú, nem pedig Nemezis!

3. Iredzs meggyilkolásának egész történetében (melyet Radó Antal magyarra is fordított *Feridun és fiai* címmel) nincs egyetlen olyan sor sem, a mely előre jeleznél, hogy ebből a gyilkosságból nagy bajok fognak következni.

4. Kéki azt állítja, hogy Firduszi a *Sahnámé*nak »rendkívül szétágazó cselekvényét a testvérgyilkosságért való bűnhődés révén egységbe tudja fogni«. Ez tévedés! Épen a legnagyobb katasztrófa, Rusztem és Iszfendiár viadala, mely az utóbbinak halálával végződik, de az előbbit is romlásba dönti, Iránnak belügye; független még a régi testvérgyilkosságból keletkezett évszázados háborúktól is. És ez csak egyik ilyen főrése az óriási eposznak, ilyen még egész sor van.

A *Sahnámé*ban tehát a Nemezis, a bűnhődés a testvérgyilkosságért, sem közvetlenül kimondva nincsen, sem közvetve, az események során nem mutatkozik, mert hiszen Turánt sokszor legyőzik, de végleg soha el nem pusztul. Továbbá a testvérgyilkosság nem ad összekötő kapcsot még az eposz legfőbb részeinek sem. Arany tehát innen az eszmét nem vehette. Marad még a Tompához írott 1855. december 23-iki levél: »A hún regékből egy magyar Sahnámét kell dolgoznom.« Ennek egyszerűen az az értelme: nagy nemzeti eposzt kell dolgoznom, népies előadással, a nemzet őskirályainak korából.

Különben pedig a testvérgyilkosság adva volt, a hún nemzet bukása is. Arany e kettőt oksági kapcsolatba állította, de még itt is támaszkodhatott Jordanesre, mert már az is oksági viszonyba hozta ezt a két dolgot.

Különben érdekes, hogy noha az említett alapeszme a *Sahnámé*ban nincs meg, Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiájá-*

ban azt belé magyarázta. Ott a 349. lapon »az ős átokról« szólva, ezeket írja: »Szerepel ezekben (t. i. az ősi mondákban) ismét alapnézetként az eszme a testvérgyilkolásról, mely a biblia pozitív tana szerint is az eredeti bűn és a paradicsombeli kizárás után az emberi átkos meghasonlásnak mintegy kezdetét tévé. Számos regék az óriási mythosokban ennek különös tudatával bírnak, mint a bűnnek, mely az átkos világélet szerencsétlen okát képezi; s nevezetesen az iráni hősrege, melyben az iráni és turáni népfaji százados küzdésről hagyományt bírjuk, ezen tragikai átkos végzetet teszi harcias és szüntelen küzdelemben álló világélete alapjául, az Irán és Turán közötti meghasonlást Iredzsnek Tur testvére általi meggyilkolásától származtatva.«

A mint látjuk, Ipolyi itt belé magyarázza a *Sahnáméba* ezt az alapeszmét, mely pedig a műben épen nem uralkodik. De az sem valószínű, hogy ez hatott Aranyra. Ez ugyanis általános elmélkedés, míg vele szemben Jordanes határozottan, tömören és a tárgyhoz tartozóan beszél. Szerintem tehát az alapeszme Jordanesből származik.

Különben nem lehetetlen az sem, hogy Aranyra az alapeszmében hatással volt Bessenyei Györgynek 1773-ban megjelent *Buda tragédiája* című színműve is. Ebben ugyanis szintén megtaláljuk azt a gondolatot, hogy Attila vétkéért bűnhődik a hún nép. Attila Álus nevű vezére által megöleti Budát. Buda lelke ismételten megjelenik »Légyen bosszúállás!« kiáltással. Attila végül Orestől, a főpaptól, kér fölvilágosítást, s az megmondja, hogy Attila bűnéért elpusztul a hún birodalom:

Ötséd véri kiált a' magas egekre,
 Ártatlansága jár a' nagy Istenekre,
 Életetek elfogy; koronád el-romlik,
 Királyi thronusod le-dúl, s össze-omlik.
 Nem fogsz uralkodni itt Pannoniába,
 Pusztult néped megtér vissza Scythiába,
 Ti pedig Álussal véretekben vesztek,
 'S a' felső haragnak áldozati lesztek.
 Örök végezését így tette Jupiter,
 Mely ellen rúgdosni, semmi Isten nem mer.

(V. játék, 4. jelenet.)

Alább még világosabban mondja ugyanezt:

Utolsó ítélet, veszés, és pusztulás
 Jó a Scytha népre iszonyú vérontás.
 Attila sok vétkét soha nem engedik
 Az haragos egék 's népét szélllyel verik.
 Hatalmas Nemzetünk el-oszlik, el-pusztul
 Önnön Országunkban a' véres hartz fel-dúl.
 A' sok gyilkosságért, mit Attila meg-tett,
 Jupiter továbbá mindnyájunkat büntet.
 Nem leszz örömtők e' kövér Országba,
 Vissza kell térnetek ismét Scythiába.

Halálotok után egy nagy Scytha Vezér
 Nemzetetekkel még e' földekre ki-tér.
 Ő fogja meg-vetni örökös lakását;
 Fel-állítja itten tartó uraságát.
 Ő neki rendelték e' részt az Istenek,
 Így vagyon ereje a' végezéseknék. (V. játék, 7. jelenet.)

A mint láttuk, itt megvan ugyanaz az eszme, a melyet Aranynál találtunk. Csakhogy kétséges, olvasta-e Arany Besenyeyi művét, vagy pedig ez csak véletlen találkozása a gondolatoknak.

Az alapeszme ily nemű kiszélesítése együtt járt az eposz anyagának és terjedelmének megnövekedésével. De az alapeszme révén a költemény hőse többé nem Csaba lett, sem Etele nem lehetett — mert hiszen a katasztrófa csak az ő halála után következik be — hanem maga az egész hún nemzet. Így az egész mű több nemzedék történetét foglalta volna magában, s önként kínálkozott az a gondolat, hogy a nagy epopeiát több részben kell megírni. A főhősök szerint két részre lehetett volna tagolni, *Etele* és *Csaba* részére, s Arany inkább csak a conventiónak hódolt, mikor művét két rész helyett háromra tervezte; később maga is belátta, hogy a II. részt czélszerűbb volna beolvasztani a III. rész elejébe, mint azt ő maga mondja az 1881-iki tervvázlat végén.

Az új szerkezet szerint tehát a trilogia I. és II. részének főhőse Etele lett volna, a III. résznek Csaba.¹ A szerkezettel kapcsolatban utalok arra, hogy ez az új, 1855—56-iki dolgozatot az elsővel szemben rendkívül nagyfokú tömörség jellemzi, különösen a tervezett trilogia első részében, a későbbi *Buda Halála* első kidolgozásának töredékeiben. Ennek I. énekében (*Atilla és Buda*) 13 versszakban tömörítve megvan a későbbi *Buda Halála* csaknem minden fontosabb mozzanata. Megtaláljuk itt csirájában csaknem az egész eposzt. Ebben az énekben megtudjuk a következőket: Réva (Rof) után Buda lesz a király; ez jószántából megosztja uralmát Etelevel s azután 9 évig együtt uralkodnak; Etele nagy háborúból tömérdek kincset hoz haza; a kincs nagyobb felét mindig Budának adja; Etele és Buda különböző jelleműek; Etele országszerte népszerű.

Mindezeket Arany aztán a *Buda Halálában* kifejlesztette, de sokkal részletesebben.

A második dolgozat forrásai.

Arany e második dolgozatán erősen megérzik a *Nibelung*-ének hatása. Nyilvánul ez a hatás nemcsak a versformá-

¹ Péterfy Jenő *Arany János eposzi töredékei* cz. tanulmányában (Buda-pesti Szemle 1888. s később összegyűjtött munkáiban I. kötet, 259. l.) nagyon szépen kifejti, mint lépett az egymás után következő dolgozatokban egyre jobban előtérbe Etele alakja Csaba rovására.

ban, hanem belsőleg, a tartalomban is, a cselekvény egyes mozzanatain, melyeknél kimutatható, hogy Arany a *Nibelung*-ének nyomán dolgozott. Nem mondhatjuk, hogy szolgálilag utánozta őket, sőt ellenkezőleg, képzelete úgy átalakította a legtöbbet, hogy a hatás csak nehezen ismerhető föl rajtok. Ilyenek p. o.: Etele háborúra hívja össze a népet, de csak vadászat lesz belőle, mint a *Nibelung*-énekben a Siegfried megölése előtt; továbbá az, hogy Etele sebe vérzeni kezd, mikor Krimhilda lép a holttesthez, épen úgy, mint Siegfried sebe, mikor Hagen lépett a ravatalhoz. Ilyen talán az is, hogy Mikolt az első, ki a gyilkosságot észreveszi,¹ ép úgy mint Krimhilda az első, ki Siegfried holttestét megtalálja.

A *Nibelung*-ének hatására megy vissza az eposz első versszakának »propositio«-ja is, midőn az első versszak dióhéjban adja az egész költemény tartalmát. *Nibelung*-ének I. r. (Szász Károly fordítása.)

Világhíres csodákat beszélnek ős regék:
 Dicsteljes daliákat, harczok történetét,
 Zaját víg ünnepeknek, siralmas bánatot,
 Bosszút, mely földet renget, — most ily csodákat halljatok!

A dicsteljes daliák: Siegfried és a burgundi királyfiak; a harczok: Siegfried harczai a szász és a dán királyok ellen; a víg ünnepek: a kettős menyegző; a siralom és a bánat: Krimhild siralma megölt férjéért; végül a bosszú: Krimhild bosszúja testvérein.

Épen így benne van a *Csaba királyfi* tartalma a III. rész I. versszakában:

A mult idők homályán megszólal egy rege,
 Átilla veszedelmét siratja éneke.
 A végzetes menyekzót, a bosszuló fiat,
 Egész nemzet bukását ez egy halál miatt.

Ezenkívül volt a *Nibelung*-éneknek külső, formai hatása. A versformára már utaltam föntebb. Azután az előadás hangja, a melyben van valami a *Nibelung*-ének borús alaphangjából és darabos, nehézkes, tömör előadásmódjából. Harmadik Nibelung-hatás a negyedik sor baljósolata. A *Nibelung*-énekben igen gyakori, hogy a versszak negyedik sora ellentétben áll az előző három sor hangulatával, s előre jelzi a bekövetkező szerencsétlenséget. Pár példa a *Nibelung*-énekből:

XXIV. ének I. vsz.

A hős Etel küldötti Rajnához mentek el,
 Országról ám országra előttök híre kel,
 Hogy hívja ünnepélyre burgond barátait —
 Ez a dolog sok jó hőst, hejh! gyász halálba vitt.

¹ Ez nem bizonyos, hogy Nibelung-hatás: így van a forrásában, Kézaiban is.

vagy : XXVII. ének 60. vsz.

Ötszáz nemes lovaggal kész volt jó Rüdiger
Etellakig kísérni kedves vendégit el.
Örömmel indulának az ünnepélyre föl,
De hajh! Bechlárba vissza egy sem tért ennyiből. —

Ilyeneket találunk a *Csaba királyfi* II. dolgozatában is
(*Átilla és Buda* cz. ének, 6. vsz.):

Szólt ekkor Átillához Buda jó fejdelem :
Nehéz sor ez magamnak, jövel s oszd meg velem :
En majd a pálcza lészek, te légy, öcsém, a kard. —
Vesztére lón utóbb is, mit jó végből akart.

Vagy más helyen (*Átilla meghal* cz. ének 12. vsz.):

Harmincz nap a menyekző fog ott eltartani,
Harminczat a herész is utána toldani,
Harminczat a kárlátó : kilenczven napra megy :
Ki mondta volna reggel, hogy nem lesz több, csak egy !

A második dolgozat *forrásainak* tárgyalásánál előre bocsátom, hogy Arany itt a monda anyagából sok oly részt is felhasználott, mely már az első dolgozatban is helyet foglalt. Az ilyen részletek forrásainál egyszerűen hivatkozom az első dolgozatnál mondottakra, s itt csak azokkal a részletekkel szándékozom foglalkozni, melyeket itt találunk föl először.

Buda megölésére vonatkozólag Arany Jordanesen kívül Kézait használta, kiből a jeligét is vette a *Buda Halála* elé. Kézai ezt így mondja el (I. könyv II. fej.): »Eisenachban udvart tartott Ethele, azután megindult és Sicambriába vonult be, a hol testvérét, Budát saját kezével legyilkolta, holttestét a Dunába vetette, mert Buda, míg Ethele nyugati tájakon harczolt, a közte és testvére között megállapított határokon túl terjesztette hatalmát s Sicambriát is a maga nevével nevezte el.« Ez, mint látjuk, elég kivonatos forrás, és a költői képzeletnek szabad szárnyalást enged. Jordanes erre vonatkozólag még kevesebbet mond : »Bléda testvérét, ki a húnok nagy részén uralkodott, csalárdsággal életétől megfosztotta.« Arany tehát maga alkotta meg a jellembeli ellentéteket a két testvér között, valamint azon események sorát is, melyek végül a testvérháborút és Buda halálát előidézik.

Az *Atilla vadászni megyen* című énekben megtaláljuk a *Nibelung*-ének egy motívumát (harczra hívnak, vadászatot tartanak) és a csodaszarvas-motívumot. Ez utóbbinak forrása Kézai I. könyv, 3. §. vagy a többi krónikák megfelelő részei, hol a szarvasűzés és a nőrablás mondája fölhalálható. De az, hogy Etele és Buda Hunor és Magyar képeben összekülönböznek a leányokon: Arany leleménye. Hogy Arany a *Képes Krónikát* fölhasználta, az a 15. versszakból látszik, hol az alán királyt,

(a leányok apját) Bereknek nevezi. Ez a név a *Képes Krónikában Bereka, Kézainál Belár*. (A *Buda Halálában* Arany már a Belar nevet használja.) A 18. és 19. versszakban Buda király:

Nem úgy, öcsém! kiálta, Hunor se tette azt,
Nem rablá el Magyartól nejét a szép Tavaszt,
De Hajnával beérte, ki néki szülte Bort,
Kitől hosszan lehozzuk a fejedelmi sort. —

Itt három név fordul elő. Arany panaszkodik a *Buda Halála* jegyzeteiben, hogy régi magyar női név alig maradt fenn. Ott Gyöngyvér nevét a *Váradi regestrumban* talált nevek mintájára alkotta, itt Hajna neve Vörösmartyból való, Tavaz nevét pedig, talán a tavaszból, Arany konstruálta. A harmadik név *Bor*. Honnan való az, hogy ő a Hunor fia? Thuróczi krónikájának II. részében, az 1. fejezetben adja a hún fejedelmek sorát Hunortól Attiláig, s ott Hunor fia: Bor valóban megtalálható. Jellemző Arany lelkiismeretességére ez az eset. Íme, csak egy névre volt szüksége, minden fontosság nélkül, és még azt is forrásból vette, holott valóban tudhatta, hogy bármily nevet ír is ide, senki sem fog megbotránkozni rajta, és igazán nem gondolhatta, hogy valaki majd egyszer utána néz, valóban Bor volt-e Hunor fia!

Az *Atilla meghal* című ének forrásairól szólva meg kell jegyeznünk, hogy Arany ekkor már aránylag ritkán nyúl az eredeti forrásokhoz, az anyagot inkább a Thierry Amadé 1855-ben magyarul is megjelent *Attila* című művéből veszi, sőt bizvást állíthatom, hogy az *Attila-mondák*ból is. Ez ugyan magyarul csak Szabó Károly fordításában, 1864-ben, jelent meg, de Arany ismerte: vagy Szabótól kapta meg a kéziratot, vagy — bár ez alig hihető — a *Revue des deux mondes* 1852-iki évfolyamában megjelent eredetiből, mely azután csakhamar könyvalakban is forgalomba került.

1—12. vsz. Attila új házasságának mozzanata már az első dolgozatban megvolt. Az előkészületek leírása (1—12. vsz.) Arany sajátja, csak itt-ott van pár Priskos-reminiscentia. (4. és 8. vsz.)

13—15. vsz. Attila halála előtt baljós jelek mutatkoznak, a ló leroskad, a menyasszony megbotlik a nászszoba küszöbén. Ezt a két adatot Thierry közli az *Attila-mondák*ban (136. l.), ő meg Callimachusnak *Vita Attilae*jából vette. Mivel nem találjuk nyomát annak, hogy Arany Callimachust tanulmányozta volna hún mondákért, azt hisszük, Arany forrása itt Thierry volt.

16—23. vsz. Az a gondolat, hogy Attilát a Mikolttal való nászéjen Krimhilda gyilkolja meg, már az első dolgozatban is megvolt, ott részletesen tárgyaltuk. Itt új motívum, hogy Krimhilda a »ködsüveg« segítségével hajtja végre láthatatlanul a gyilkosságot. A »ködsüveg« (Tarnhelm, Tarnkappe) a *Nibelung-énekből* való, ott Siegfried elragadja Alberik törpétől s e sisakkal

fején segít Gunthernek Brünhildát legyőzni először a harc-játékban, majd a nászéjszakán. A *Nibelung*-énekekben azután többé nem szerepel, Siegfried többi kincsével együtt valószínűleg ezt is a Rajnába süllyesztette a bösz Hagen.¹ Aranynak igen szerencsés gondolata, hogy a ködsüveg, mint Siegfried öröksége, Krimhilda kezébe került s így Attila titokzatos halálánál még egyszer nagy szerepet játszik.

A II. ének *A menyasszony ébredése* a dolgozatnak kétségkívül legszebb része: Mikolt fölébredve halva találja maga mellett férjét.² Forrása Kézai, talán némi reminiscentiákkal a *Nibelung*-énekből.

A mi ezekben nincsen, az Arany saját leleménye. Kézai (az I. 14. §. végén) miután elmondta, hogy Attila a nászéjen orra véreben megfulladt, így folytatja: »A mint Mikolt álmából fölébredve, urát többszörös rázással költögette, de meg nem mozdíthatta és észrevette, hogy a teste kihűlt és az élet megszűnt benne, sikoltozva magához hívta a királyi kamarásokat s kiáltozott, hogy ura a minden halandó útjára költözött. Ezeknek rettenetes kiáltásaira az egész őrség a palota ajtaihoz rohant.«

Azonban Arany itt sem az eredeti forrásból merített, hanem inkább a másodlagosból: Thierryből. Erről mindenki könnyen meggyőződhetik, a ki Thierry *Attilájának* 170—172. lapjait elolvassa. Itt egyesítve találjuk Attila halálát Kézaiból (I. 14. §.) és Attila temetését Jordanesből, ki a húnok sirató énekét is közli (256—258. pont), s ez még meg van toldva Thierry azon hitével, hogy Attila gyilkosság által veszett el, s csak a húnok terjesztették hivatalosan az orrvérzéses halál hírért, hogy az esetleges zavaroknak és fölfordulásnak elejét vegyék. Mindezt megtaláljuk Aranynál is, ő a húnok sirató énekét és az álhír költését Zoárdnak, a húnok fővezérének tulajdonítja, a *Zoárd tanácsa* című énekekben. Zoárd hún fővezér azonos Priskos Onegesiosával, neve a Zoárd (= Zuárd, Salardus) pedig Kézaiból való (I. 13. §.).

A *Zoárd tanácsa* című énekekben a már említett elemeken kívül még egy pár érdekes dolgot találhatunk. Pap III. és azt mondja már említett művében az 1855—56-iki dolgozatról: »Hiánya e tervnek, hogy a monda oly fontos eleme, mint az Isten kardja, sehol sem csillog ki szövedékéből.« Ez az állítás nyilván felületes. A *Zoárd tanácsa* című ének 16. versszakában

¹ Utóljára a *Nibelung*-ének XIX. kalandjában van róla említés. Alberik törpe mondja, hogy azt Siegfried magával vitte, és azóta nem került vissza a többi Nibelung-kincshez.

² E jelenet lélektani igazságát Riedl Frigyes mutatta ki *Arany János* cz. könyvében, aesthetikai szépségeit pedig Beöthy Zsolt elemezte (*Mikolt Arany Csaba-törédékében*, Budapesti Szemle, LXXVIII. k. (1894.) 65. l.

Torda, a táltos arról szól, hogy Isten csudajelet adott Attilának :

Akkor volt ez, hogy Isten csodás kardját lelé,
Mely kezdetben jövendő hatalmát jelelé.

Hogy itt részletesen nem írja le az Isten kardjának megtalálását, az természetes, mert az az első részbe jutott volna, ez pedig itt a harmadik részben csak hivatkozás reá.

A 18. versszakban le van írva Etele díszes sátora. Ennek forrása Kézai (I. 9. §.). A sátor összeomlása, mint baljóslatú jel, szintén Arany leleménye.

A 22—24. versszakban elmondja a költő, hogy a jóslat szerint Attila halála után birodalma el fog pusztulni, de egy fia, kit nem ismer, noha él, újra fölemeli a húnok hatalmát. Ez a mozzanat valamely népmeséből való. A következő népmese-típus eléggé elterjedt: A mesebeli gazdag ember (király, herceg vagy kalmár), mikor hazafelé utazik, bajba jut, eltéved az erdőben, vagy a vadászaton, vagy kátyúba jut a hintója. Segítségére valamely torzalak jelenik meg (sündisznó, béka, kígyókirály, törpe, esetleg ördög) és vállalkozik, hogy kisegíti a bajból, de kéri jutalmul: azt a legdrágább kincsét, melyről nem tud, vagy azt a fiát, a kit nem ismer. Mind a kettő nem más, mint a gazdag embernek távollétében született gyermeke. Ezt a gazdag ember csak akkor tudja meg, mikor hazamegy. Ilyen népmeséből vehette Arany is az *ismeretlen fiú* motívumát.

25. vsz. Etele soha sem mosolyog, csak ha Csabát látja. Ezt Priskos mondja Attila lakomájának leírásánál, természetesen Ernákhra és nem Csabára vonatkoztatva.

A IV. ének (*Átila területén*) forrása, a mennyiben források alapján áll, ismét a már említett Jordanes-féle temetés-leírás s az ugyanott közölt sirató ének. Azonkívül lehetséges, hogy Tegnér Ezsaiás *Frithjof-mondája* is hatott reá. Tegnérnél az öreg Ring király, midőn életének végét már közeledni érezi, sebeket üt magán, hogy ne menjen sebek nélkül a másvilágra, az istenek és ősei elé. Talán innen való az a mozzanat, hogy a hún vezérek sebeket ütnek a halott Attilán, hogy Hunor és Keve elé sebekkel ékesen menjen.

A költemény többi része, valamint a tervvázlat szerinti folytatása is, egészen Arany leleménye, csupán a következő elemeinek lehet forrásait kimutatni: Krimhilda csatája és a székelyek Kézaiból (I. 15. §.) van, a Halottak harcza, a Csaba íre, a Hadak útja Ipolyi *Magyar Mythológiájából* (77. és 354. ; 160. és 253. ; 581. l.).

Vessünk végül még egy pillantást Mikolt királyné alakjára. Nevét és alakját Arany Kézaiból vette át, de érdekes változtatást tett a nemzetiségén. Kézai (I. 14.) *bactrai*, Thuróczi tévesen *bactriai* királyleánynak mondja, a többi krónika *bractainak*. Thierry azt híven, hogy itt régi magyar hagyománynyal van

dolga, *bactriai* királyleánynak veszi, s így kezdi meg Attila új nászának történetét: »Azonban *Ázsia belsejéből* Attila udvarába egy hasonlíthatatlan szép fiatal leány érkezik, kit atyja, Baktria királya, nejlül ajánl a hunok nagy királyának« stb. (Thierry, *Attila-mondák* 136. l.) Szabó Károly ugyanezen helyhez tett jegyzetében rámutat, hogy *Bactria* itt írás-hiba *Bracta* helyett, mert *Bactria* Attila korában már nem is volt meg. Szabó Károly ugyanott kimutatja azt is, hogy *Bactra* valószínűleg a mai Cseh- és Morvaország területén lehetett. Arany nem tette magáévá Szabó Károly nézetét, de viszont Thierryét sem. Megmaradt a saját nézete mellett: már az első töredékben (tehát tíz évvel Thierry *Attila-mondáinak* megjelenése előtt) azt írta (44. vsz.), hogy Attila Mikoltával kézfogóját tartja »tenger szigetében«. Alább (51. vsz.) ezt írja: Attila öt évig gyászolta Rékát,

De most, visszajövet, Ádria szigetjén
Szemeit a bájos Mikoltára vetven,
Özvegy üres szíve megeleglé gyászát.

Visszajövet, Etele ugyanis a római hadjáratból tér vissza. De ezen az útvonalon az Adriának semmiféle szigete sem fekszik, a melyen egy kis állam virulhatott volna. A velencei szigetek ekkor még a telepítés első stádiumában vannak, hiszen Attila csak az imént pusztította el Aquileiát. Ez a hely tehát értelmetlen. A második töredékben (*A menyasszony ébredése*) Mikolt maga tesz pár szót családi viszonyairól. Ő is azt mondja, hogy »a tenger zöld szigetén« nevelkedett, király-atyja lakában, két nőtestvérével, Mirhával és Lelével együtt. — Egyéb adat hiányában ezekből a nevekből kell kindúlnunk. A *Lele* név *Laeliának*, vagy talán a *Leilának* magyarosítása; ez *utóbbi* esetben Arany Lord Byrontól kölcsönözhetette, Byronnál ez a *The Giaur* című költemény nőalakjának neve. Ugyancsak Byronhoz vezet a másik név: a *Mirha* is; ez (*Mirha* alakban) Byron *Sardanapalus* című tragédiájának hősnője, ki Sardanapalust épen úgy önként követi a halotti máglyára, mint Mikolt Aranynál Attilát. Így nem tartom lehetetlennek, hogy mikor Arany Mikolt honául a tenger szigetét említi, akkor minden határozott képzet nélkül a Lord Byrontól annyira szeretett görög Archipelagos képe lebegett szeme előtt, s ez irányította, önkénytelenül, képzeletét.

Adalékok a Buda Halálának forrásaihoz.

A harmadik dolgozat a *Buda Halála*. Mivel ennek már gazdag irodalma van és minden szempontból foglalkoztak vele irodalomtörténetíróink legkiválóbbjai, nem akarok részletes tárgyalásába belébozsátkozni, csupán két oly forrására akarok rámutatni,

a melyekről eddig nem tudtuk, hogy Arany *Buda Halálában* azokra támaszkodott.

Az első mozzanat, melynek forrását új nyomon próbálom megjelölni, az Isten kardjának megtalálása. Azok, a kik eddig a kérdéssel foglalkoztak, rendszeren Priskost, esetleg Jordanest említették mint a kard-monda forrását, mert ez a krónikákban nincs meg. (Legföljebb két homályos czélzás Thuróczinál az üldözés kardjára : gladius Dei austeritatis, gladius persecutionis. XV. fejezet.) Az én nézetem szerint ellenben Arany itt Oláh Miklós *Hungaria et Athyla* című könyvéből merített. Hogy Arany a művet ismerte, tudjuk, hiszen felhasználta a *Toldi Szerelmében* is.¹ Lássuk, miben különbözik Oláh előadása Priskostól és Jordanestől.

Priskos.

(Attilának) nem sokára jelen hatalma meg fog gyarapodni; ezt jelenti már az Isten is, ki Ares kardját feltüntette, mely a szkitha királyoknál, mint a hadak Istenének szentelt és szentséges tiszteletben állott kard a régi időkben eltűnt s akkortájtban egy ökör által földöztetett föl. (Szabó Károly fordítása, Kisebbségi történeti munkái: I. köt. 46. l.)

Jordanes.

(Attila) bizalmát még inkább növelte a hadisten kardjának föltalálása, a melyet a scytha királyok mindig szentnek tartottak és mint Priscus történetíró beszéli, ilyen alkalommal fedezték föl: Midőn egyszer egy pásztor a nyáj egyik üszőjét sántítani látta és a nagy seb okát kitalálni nem tudta, aggódva a vér nyomán ment és végre egy kardra bukkant, a melybe az üsző — füvet legelgetve — vigyázatlanul bele lépett. Ezt kiásván, azonnal Attilához vitte. Ez megörült az ajándéknak, s a mily merész észjárása volt, úgy vélekedett, hogy az egész világ fejedelméül van rendelve és a harczok hatalma a hadisten kardjával neki adatott (183. pont). (Dr. Bokor János ford.)

Oláh.

Gladio utebatur (scilicet Athyla), ut ipse putabat, divinitus ei misso. Namque, dum quadam nocte per quietem vidisset se a Marte armari, postero die quidam ex gregariis militibus detulit ad eum ense in campo patenti, dum vestigium cuiusdam vitulae sauciatae insequeretur, forte fortuna repertum. Quae res fidem praecedentis sui somni non modice confirmavit. (Liber II. Cap. 3.)

Látjuk tehát, hogy Oláhnál új motivum van, az, hogy Attila előre megálmodja, hogy a hadisten (Mars) karddal övezi őt. Ezt a motivumot Arany csak itt találhatta és innen vette fel eposzába.

A második szóba hozandó mozzanat, hogy Budát Attila hátulról döfi le, *orvul*. Honnan vette ezt Arany? Az egyedüli hely, a hol ez olvasható: Thierry *Attilája*. Jordanes említi, hogy

¹ Visegrád leírásánál.

Attila Budát »salárdsággal« ölte meg. Ezt Thierry így írja át: »Attila megölte Budát 'csellel és orvul', mondják a történetírók.« (Id. mű 45. l.) Pedig nem mondják.¹ De Thierry, kinek különben is gyenge oldala a források pontos idézése, lelkiismeretfurdalás nélkül idézőjelbe teszi, mintha így találta volna forrásában. Aranyra nagyon hatott Thierry, maga mondja a *Buda Halála* jegyzetei között, hogy Budát egyedül Thierry alapján vette Attila *bátyjának*, mert a történetírók nem tudják, melyik volt az idősebb testvér; a *Nibelung*-ének Blódele ugyan fiatalabb, de azzal szemben Thierry »nem tudom, mi forrás után« határozottan Attilát tartja ifjabbnak. Szerény nézetem szerint Thierry ezt az adatot is, mint az »orvul« kifejezést, maga fejből vette, Arany pedig Thierrynél olvasván, fölhasználta.

A második alaprajz és második tervvázlat.

A *Buda Halálával* egyidejűleg készítette Arany a második alaprajzot, mely megegyezik az 1881-ből való második tervvázlattal. Hogy ez miben különbözik az első tervvázlattól, azt már említettem, mikor a *Nibelung*-hagyomány fölhasználásának nehézségeiről szóltam. (Az új tervvázlat szerint ugyanis a burgundok lemészárlása Etele halála után következik be.)

Negyedik (utolsó) dolgozat. 1881.

Ezt a dolgozatot Arany a *Buda Halála* folytatásának szánta, s ezért — ekkor először — a trilogia II. részét kezdte kidolgozni, de csak két ének lett belőle készen. Ezek czímben ugyan nem, de tartalomban valóban megfelelnek a II. alaprajznak.

Czímek:

Az alaprajzban
I. Isten igazsága
II. Csaba születése

A töredékben
I. A jóslat
II. Detre udvarlása.

I. ének. *A jóslat.* Az ének alapeszméje, hogy Etele jóslatot kap, mely szerint birodalma el fog pusztulni holta után, de Csaba majd helyreállítja, igen régi Aranynál. Már az I. dolgozatban előfordul (46. vsz.).

Széthúll a nagy ország, elzüllik a szittyá.
Hanem Csaba végre mind visszaállítja.

¹ Jordanes is, Ammianus Marcellinus is épen csak említik ezt az eseményt. Jordanes szerint *fraude*, Ammianus Marcellinus szerint *insidiis* ölte meg Etele Budát. Ez csupán a csejt jelenti, az *orvul* kifejezés egyedül Thyerryből, illetőleg annak magyar fordításából való.

Ugyancsak az I. dolgozatban előfordul már a remete beszéde, aki ezt mondja Etelének (65. vsz.):

Üldözés szablyája kiesik kezedből,
Más ember veszi fel, ne vesd ki eszedből.

A gondolat első fejlődési foka az volt, hogy Arany ezt a két jóslatot összekapcsolta úgy, hogy a remete jósolja meg Csaba hivatottságát a hún birodalom helyreállítására. (Ilyen átmeneti fokozat nem maradt ránk, de ez az összevonás Arany kompozíciójában kétségkívül megtörtént, szükségképen meg kellett történnie.) A második fokozat azután az lett, hogy Arany, talán hogy ennek a vonásnak még több mondai szint kölcsönözzön, a jóslatot többé nem a keresztyén remete szájába adja, hanem Apolló egy bujdosó papjával mondatja el. Ez az egész ének nagyon szép, különösen a jós leírása és beszéde.

Kezébe' fehér bot s a tetején ennek
Szallagos babérdísz, pártája istennek. (A jóslat 8. vsz.)

Mintha Homorosból való lenne: akárcsak Khrisest látnók az *Ilias* I. énekéből, a mint a görög vezérek elé lép.

Vert arany vesszejét a kezében tartja,
Nyilas Apollónak függ pártája rajta.
(Baksay Sándor ford. 4. vsz.)

A kép azonos, s így, Baksay fordításában idézve az *Iliast*, ez még jobban feltűnik, mert a versforma sem különbözvén, az azonos gondolat még jobban szemünkbe tűnik.

A jós beszéde is görög stílusban folyik (17. vsz.):

Sorsát a hatalmas ne hívja ki, kérdvén:
Sokszor a balvégzet hever isten térdén.

Homerosnál: *Θεῶν ἐν γούνασι κείται.*

Az ének forrásairól nincs mit mondanom, mert Arany az utolsó dolgozatban kevés forrást használ, s a mi mozzanat forrásra megy vissza (*ismeretlen fiú, Isten kardja* mozzanatai), azokra már az előző töredékeknél rámutattam.

A II. ének (*Detre udvarlása*) egészen más színű. Az I. ének üde, kedves hangja, naiv, természetes előadása mintha hiányoznék. A tartalomban is sok az erőltettség. Ilyen már maga az is, a mint Arany Etele lakóhelyét leírja. Etele székhelye itt többé nem az a sátrakból és fapalotákból álló város, »a puszta virága«, melyet az 1853-iki dolgozatban és a *Buda Halálában* megismertünk, nem is az 1855—56-iki dolgozat boltíves, tornyos kővára, hanem egy óriási sátorváros, Budavár kőfalain belül. Itt ül a hadjáratból hazatérve, Attila nagy ünnepet, az újszülött Csaba »mevezés torját«. A gyermeknek Csaba nevet ad:

Mert Csaba volt atyja hős régi Kevének,
Ki alatt a hunok e földre jövének. (25. vsz.)

Azt, hogy Keve atyja szintén Csaba volt, Arany forrásból nem vehette, sehol nincs meg. De talán Jordanes hatása ez annyiban, hogy Jordanes (a 245. pontban) ezt mondja a gótok és a rómaiak birodalmának végéről: »A birodalmak gyakran azon nevekkel érik végüket, a melyekkel kezdetüket vették.« S azután hivatkozik II. Alarichra és Rómulus Augustulusra. Itt is Csabának nevezi Arany azt a hún fejedelmet (minden alap nélkül), a ki a hún nép első hősének apja volt, s erről a nagy ősről neveztetni el a gyöngye epigont, a ki — bár önhibáján kívül — elveszíti atyái földjét.

Midőn Etele Csaba egy hajfürtjét veti az oltár tűzébe, baljós jel mutatkozik. Isten nem fogadja szívesen az áldozatot, az oltár füstje nem száll a magasba, hanem lecsapódik és a földön gomolyog. Ez a gondolat a Bibliából való, a hol Kain áldozatánál mutatkozik hasonló jel. Aranyra már kis korában nagy hatással volt a Biblia, ezt a motívumot ott tanulta, s itt lehet, hogy egészen öntudatlanul hatott reá. (Különbén ez a motívum említve van már a II. dolgozat III. rész III. ének 21. vszakaszában is.)

Etele kérdi a táltost, mi az oka ennek? A táltos megnézi rovását s akkor jó rá, hogy:

Bal napon áldoztunk született Csabának,
Napja ez, év töltén, Buda halálának.

Ez a dolog erőltetettnek látszik. Hát már annyira elfeledték szegény Buda király halálát, hogy még Etele sem tudja, mikor van a napja, az az Etele, a ki, mint látni fogjuk, örökös lelkiismeretfurdalást érez Buda meggyilkolása miatt? Sőt a táltos is csak rovásból tudja?!

De még erőltetettebb és hihetlenebb az a mód, a hogyan lelkimardosásait akarja eloszlatni Etele. Detrét hívja magához s ezt mondja neki (38. vsz.):

Emberölés terjed tág birodalmamban; -
Törvényt azok ellen kívánok azonban,
Kik vérrel a vért s a becsületet mossák:
Meddig a kard tiszta? hol műve gyilkosság?

Detre azt feleli, hogy a ki *harczban* győzi le az ellenséget, azt tetszése szerint megölheti vagy sem,

De ki *bajra* hívta feleit, testvérét
S mikor az nem vívhat, ontja tovább vérét,
Az egész világot kérdezve bejárhad:
Becstelen az a kard, gyilkos az a párhad!

Etele nem felel, Detre pedig távozik, miután újra föltépte Etele fájó sebét.

Ez az egész jelenet érthetetlen. Hogy Etelenek lelkifurdalásai vannak, az valószínű. De nem értjük, hogy miért épen Detrétől kér megnyugtatót. Hát nincsen senki bizalmas embere, csak ez az idegen? Hiszen ott van Szalárd, a vezér, Torda, a táltos, vagy Szömöre, a kádár. (A kádár Kézai szerint: rector gentis, főbíró, I.; 7. §.) De épen az ármányos Detrétől kérte ezt, attól a Detrétől, a kinek álnoksága nem titok előtte. Láttá, ha máskor nem, hát a *Buda Halála* III. énekében, mikor Detre Buda ellen akarta őt ingerelni. De akkor Etele rögtön a veséjébe látott Detrének s bitófával fenyegette érte. S most Etele ettől a Detrétől kér tanácsot? És milyen átlátszó az egész kérdése Etelenek! Ennél már igazán csak a Detre vaskos válasza átlátszóbb; csaknem szemébe mondja Etelenek, hogy Buda megölése által becstelen és gyilkos lett. És Etele még erre sem veszi észre, hogy Detre őt meg akarta sérteni! Mindez a legnagyobb mértékben valószínűtlen. — Vagy talán épen az volt a költő szándéka, hogy úgy tüntesse föl Etele, mint a kit annyira bánt a lelkifurdalás, hogy másra nem is gondol s épen ezért nem veszi észre, hogy Detre egyenesen gonosz célzattal mondta a mit mondott? Talán ő maga ugyanazt gondolta belsejében, a mit Detre most nyíltan a szemébe mondott. Ez nem lehetetlen. Erre utalnak a Detre utolsó szavai is, melyekben a trilogia alapeszméjét halljuk újra:

Etele, nemes vagy! ez lesz a megtorló;
Föl se venné ezt más, közlelkű bitorló,
De te birodalmad sírját magad ásod:
Buda vérhalála lesz a te bukásod.

*

Ertekezésem végére érkeztén, fölmerül bennem önkéntelenül is a gondolat, szabad-e egy költői művet, mely elsősorban esztétikai s csak másodsorban expressiv jellegű, annyira elemezni, mint én tettem. Azt hiszem: szabad. Goethe azt mondja: valamely műalkotást az elme csak a szív segítségével érthet meg. Igaz. De az is igaz, hogy a szív jobban megérti a műalkotást, ha az elme már előbb belevilágít annak rejtelseibe. A remekmű nem veszít az által, ha bonczolják, sőt, jobban megértve, jobban élvezzük, a naiv műélvezettől a tudatos műélvezethez jutunk. A laikus közönség úgy sem olvas irodalomtörténeti tanulmányt — sajnós, magát az irodalmi művet is alig — a szakember pedig gyönyörűségét leli abban, ha beeláthat a mű születésének titkaiba, és még növekedik csodálata a költő iránt, a ki számos helyről szerzett ezernyi különféle adatából genialis kompozíciójával egységes remekművet alkotott.

DR. GREXA GYULA.